Studium středověkých cest a problematika vývoje osídlení levobřežní části oblasti Labských pískovců

Dr. Alojzu Habovštiakovi k šedesátinám

TOMÁŠ VELÍMSKÝ

Oblast Labských pískovců či Česko-saského Švýcarska, rozprostírající se po obou stranách Labe podél česko-saské hranice, je nejen výrazně geomorfologicky vymezeným územním celkem (k vymezení a historii pojmů cf. Honl 1974), ale také územím se zajímavým a specifickým historickým vývojem, v němž se po staletí prolínaly vzájemné vztahy obou sousedících zemí — Čech a Saska.

Skalnaté a zalesněné území v nadmořské výšce od zhruba 350 m až po 726 m, což je výška vrcholu Děčínského Sněžníku, tvořilo od pravěku výraznou přírodní překážku, bránící stálému osídlení. Důležitou úlohu tu hrál vždy tok Labe, prodírající se od Děčína až po Schönu hlubokým, kaňonovitým údolím, dělícím celou oblast na dvě části. Labská vodní cesta představovala zároveň relativně nejpříznivější možnost k překonání bariéry, kterou Labské pískovce vytvářely. Byla proto intenzívně využívána hluboko od pravěku, o čemž svědčí řada nálezů, pocházejících přímo z řečiště Labe (Zápotocký 1969). Doklady stálého osídlení labských břehů mezi Děčínem a Pirnou ovšem chybějí, pocházejí odtud jen ojedinělé nálezy (cf. Walther 1931, Zápotocký 1969, Coblenz 1986, Hauswald 1986, Velímský 1991b). Jestliže vodní doprava po Labi byla nepochybně poměrně intenzívně využívána, pak suchozemská cesta údolím podél břehů Labe byla krajně obtížná, a zůstává otázkou, byla-li proto vůbec používána. Ani Labe však nebylo neustále splavné, při povodních, či když v zimě zamrzlo jen slabým ledem, cesta se uzavřela. Je proto třeba předpokládat, že byla vyhledávána také možnost průchodu přímo přes Labské pískovce. Konkrétních dokladů lidské aktivity na tomto území je ovšem za celé období pravěku jen málo (cf. Velímský 1991b).

Nejstarší slovanské osídlení zaujalo opět původní, od pravěku vytvářené sídelní území. Na sever od Labských pískovců sídlili srbští Nižané. O problematice slovanského osídlení v Děčínské kotlině v době před vznikem přemyslovského raně feudálního státu se diskutuje. Tradičně sem byl kladen kmen Děčanů (Turek 1957), tato představa je však dnes opouštěna. Slovanské osídlení v 6. až 9. století nepřekročilo totiž rámec nevelké Děčínské kotliny, název Děčané, odvozený od stejnojmenného hradiště, je doložen až pro závěr 10. století a vztahuje se k nově vytvořené pohraniční správní oblasti českého přemyslovského státu (Zápotocký 1977).

Určité doklady vzájemných kontaktů mezi oblastmi, oddělenými od sebe neosídleným pásmem Labských pískovců, poskytuje pro období staršího slovanského osídlení toponomastika (Šmilauer 1965). Slovanská jména mají totiž potoky, stékající k jihu do údolí Jílovského potoka (pro jeho horní tok je již k roku 1169 doloženo jméno Lubuhce, slovanská jsou i jména Jílové, Tisá, Bělá). Severně od Děčína vtéká přímo do Labe potok Přípeřice. Na saské straně jsou nápadná slovanská jména vodních toků v západní části sledované oblasti: v blízkosti chlumecké cesty je to Mohelnice (Müglitz), dále Kotlava (Gottleuba), Olešná (Oelsen), Bělá (Biela). Naopak pouze německá jména mají potoky

v severovýchodní části území mezi Bielou a Labem. Zdá se tedy, že do povědomí slovanských osadníků vstupovala spíše západní část Labských pískovců, sousedící s tradičně užívaným přechodem v nejnižší severovýchodní části Krušných hor, tj. srbskou, resp. chlumeckou cestou, jakož i údolí Jílovského potoka, které bylo spojnicí z Děčínské kotliny ke Chlumci.

Strategickým významem srbské cesty byly nepochybně motivovány snahy českých panovníků o ovládnutí severního nástupního prostoru této cesty — Donínska. Hradiště v Doníně vzniklo na konci 10. století, zřejmě jako centrum jednoho ze správních okruhů — burgwardů — nově zřízené míšeňské marky. Rozsah tohoto okruhu se pokusil naposledy vymezit G. Billig (1989). Z hlediska osídlení oblasti Labských pískovců je důležité, že JV hranice Donínska sahala pouze k ústí Kotlavy. V pramenech se objevuje zmínka o Donínu poprvé k roku

Obr. 1. Středověké osídlení v levobřežní části Labských pískovců. Přehledná mapa.

1040 (cf. Novotný 1912, 41). V roce 1080 se Donínska zmocnil král Vratislav, který je v roce 1084 předal svému zeti Viprechtovi z Grojče. Viprecht a jeho synové je drželi s určitými přestávkami i v průběhu střetů s Wettiny. Po roce 1117 přešlo opět pod přímou českou správu, k roku 1121 uvádí Kosmas, že kníže Vladislav I. dal hradiště přebudovat. V roce 1126 tu byl po vítězné bitvě u Chlumce knížetem Soběslavem I. vězněn jeho odpůrce Břetislav. Po roce 1152 se však Donínsko stalo říšským lénem, spravovaným Jindřichem z Rotavy, zakladatelem rodu pánů z Donína. O návrat Donínska k Čechám se postaral až král Přemysl Otakar I. Stalo se tak někdy mezi lety 1212, kdy jeho právo k Donínsku potvrdil císař Fridrich II., a 1226, kdy Ota z Donína hrad spravoval již opět jako české léno (k nejstarším dějinám Donínska cf. zejm. Kurka 1974).

Na české straně kontrolovalo srbskou cestu hradiště v Chlumci, doložené poprvé zmínkou v Kosmově kronice k roku 1040. Vybírání cla zde připomíná zakládací listina břevnovského kláštera, která je sice pozdějším falsem, založeným však na hodnověrných údajích, již k roku 993 (cf. Vávra 1978, Smetana 1981). Archeologické nálezy, zpracované souborně A. Rusó (1988), dokládají význam chlumeckého hradiště v 11. a 12. století, jakož i vyznění jeho osídlení před polovinou 13. století. V té době převzalo jeho úlohu nedaleké městské založení v Ústí nad Labem (Smetana 1981).

Celnice existovala také na labské vodní cestě, a to v Děčíně, o jehož úloze pohraničního hradského centra byla již zmínka. V nejbližším zázemí hradiště se vytvořily postupně zárodky sídelní aglomerace, jejíž nevelký roz-

Obr. 2. Středověké osídlení české části sledovaného území a síť cest. Značky: 1 — hrady; 2 — města; 3 — vsi s farními kostely; 4 — kamenné smírčí kříže; 5 — hamry; 6 — lomy; 7 — sklárny; 8 — pily; 9 — dehtařské pece; 10 — těžba železné rudy (doklady výrobních a exploatačních činností ovšem převážně až na základě pozdních dokladů ze 16.—17. stol.). Plnou čarou vyznačeny úseky svazků úvozových cest, dochované v terénu; přerušovanou čarou úseky nedochované, rekonstruované z mapových podkladů a na základě konfigurace terénu. Čísly v kroužku označen soubor vybraných fotografií, dokumentujících relikty cest a další s nimi související objekty. Písmena a—h: cf. text.

sah odpovídal skromnějšímu hospodářskému potenciálu stále ještě řídce osídlené pohraniční oblasti (Zápotocký 1977, Smetana 1985, Velímský 1991a). Na počátku 13. století se správa děčínského hradského okruhu ocitla v rukou významného severočeského šlechtického rodu Markvarticů (Čornejová 1985). Markvartici se pak stali vedle Ronovců, kteří drželi jiný důležitý kastelánský úřad v Žitavě, hlavními iniciátory kolonizačního procesu v severních Čechách, jehož výsledkem byl vznik jejich vlastních rozsáhlých dominií.

Do vývoje osídlení labského levobřeží na sever od Děčínských stěn však zasáhli významně především přemyslovští panovníci. Pravděpodobně v období bojů s Wettiny o Donínsko, trvajícím už od roku 1203, založil Přemysl ve strategické poloze nad levým břehem Labe hrad Königstein. Lze tak soudit alespoň ze skutečnosti, že do doby po roce 1200 je kladen umělecko-historickým rozborem vznik pozdně románské hradní kaple sv. Jiří na Königsteinu (Mertens 1963). Nejstarší hrad zde měl nejspíše podobu románské falce. Ve středu rozsáhlého plata, chráněného výborně samotnými přírodními podmín-

Obr. 3. K. ú. Prostřední žleb, osada Jalůvčí. Zaměření situace uchovaných svazků úvozových cest. Obr. 1—3 J. a E. Březákovi, expozitura AÚ ČSTV Most.

Obr. 4. Středověká úvozová cesta v lese pod osadou Jalůvčí (na obr. 2 pod č. 1).

Obr. 5. Stratigraficky nejmladší cesta ve svazku úvozů nad Jalůvčím (cf. obr. 3), zasekaná do skalního podloží a datovaná letopočtem 1714, vyrytým do skalní stěny (na obr. 2 pod č. 2).

kami, tj. na všechny strany strmě spadajícími skalními stěnami, lze vedle kaple očekávat palác. Na severní straně, odkud vedla na plato jediná přístupová cesta, stála u skalní rozsedliny pravděpodobně věž (tzv. Berghaus). Později vznikl na tomto z hlediska obrany nejexponovanějším místě hradu tzv. Kaiserburg (cf. Schuster 1926). Dnešní vzhled zástavby na Königsteinu poznamenalo výrazně jeho přebudování na novověkou vojenskou pevnost (cf. Taube 1990).

V písemných pramenech se Königstein objevil poprvé roku 1241, kdy zde Václav I. vydal známou listinu, jíž vymezil hranici mezi Horní Lužicí a Čechami. Někdy v té době postoupil Václav jako věno dcery Anežky svému zeti Jindřichovi Jasnému, markraběti míšeňskému, území okolo Pirny, která se v pramenech objevila poprvé v roce 1233. Jindřich Jasný později, ale v každém případě před rokem 1269, založil v Pirně lokační město (cf. Šimák 1938, 683 až 686).

Königstein zůstal po celou dobu v rukou českých panovníků. Se vznikem hradu byly nepochybně spojeny také počátky kolonizace celého území mezi Labem, Kotlavou a Děčínskými stěnami. Odrazilo se to mj. v církevní organizaci této oblasti. Königstein i všechny další farní kostely nově založených vsí byly totiž podřízeny pražské diecézi. Po polovině 14. století, kdy jsou doloženy v seznamu papežských desátků v ústeckém děkanátu farnosti Oelsen, Gottleuba, Markersbach, Langenhennersdorf, Rosenthal, Struppen, Königstein, Reinhardtsdorf a Papstdorf s filiálním kostelem v Cunnersdorfu, byl již kolonizační proces v podstatě dovršen. Uvedené vsi, stejně jako další, které náležely ke hradu Königstein podle listiny z roku 1379 (Leupoldishain, Nikolsdorf, Struppen, Reinhardtsdorf, Schöna, Kleingießhübel, Cunnersdorf, Krippen a městečko Königstein, připomínané tehdy poprvé), patří téměř všechny svůj půdorysem mezi lesní lánové vsi. Dva ze zmíněných kostelů, ve Struppen a v Langenhennersdorfu, obsahují ještě pozdně románské jádro (Magirius—Mai 1985).

Naznačené datování počátků kolonizace saské strany Labských pískovců do průběhu 1. poloviny 13. století je ovšem pozdní a rozchází se s tradičním míněním německé historiografie. Počátky dlouhých lesních lánových vsí v nově kolonizovaných územích pod Krušnými horami totiž spadají už do doby okolo roku 1180 (cf. Schlesinger 1952). To bylo ale Donínsko a přilehlá území pod kontrolou císaře Fridricha Barbarossy, kolonizační iniciativa by tudíž musela vycházet z jeho strany. Z hlediska územní organizace církevní správy by to nepochybně znamenalo podřízení nově zřizovaných kostelů míšeňské diecézi. Víme, že na labském pravobřeží tomu tak skutečně bylo a že ani přechod tohoto území do českých rukou neznamenal změnu církevní organizace kostely zde nadále podléhaly pravomoci míšeňského biskupství (cf. Šimák 1938).

O kolonizaci údolí Jílovského potoka na Děčínsku vypovídají údaje dosavadních pramenů ještě skoupěji. V polovině 14. století se objevují první zmínky o vsích Jílové a Königswalde (české jméno vsi Libouchec, odvozené od názvu potoka, je doloženo až později). Teprve v 15. století jsou jmenovány vsi Bělá (jméno převzala patrně od potoka), Martiněves (Merzdorf) a Modrá (Riegersdorf), až v 16. století ves Oldřichov (Ullgersdorf). Všechno jsou to opět lesní lánové vsi, v Jílovém a Libouchci byly farní kostely a také tvrze. Ze skutečnosti, že Jílové bylo ve 14. století manstvím k panství Česká Lípa, že many zde byl rod z Naptic, který je doložen také ve Šluknově, jakož i ze souvislosti obou vsí se skupinou dalších kolon začních vsí západně odtud, mezi něž patří Horní Les (Oberwalde), Petrovice (Peterswalde), Krásný Les (Schönwalde), Větrov (Streckenwalde) a Fürstenwalde (za hranicí v Sasku, která má opět analogii ve skupině vsí obdobných jmen (Kaiserwalde, Königswalde,

Obr. 6. Svazek úvozových cest nad Bynovem (na obr. 2 pod č. 11).

Obr. 7. Hraniční kámen ze 2. poloviny 16. stol. se znakem Güntera z Bynova (na snímku) a wettinským rodovým znakem, vyznačující dodnes průběh státní hranice (na obr. 2 pod č. 16).

Fürstenwalde a Georgenwalde) na hohnštejnském panství Ronovců u Šluknova, usoudil J. V. Šimák (1938, 671—673), že také údolí Jílovského potoka kolonizovali někdy na počátku 14. století Ronovci.

Vrcholně středověká kolonizace podstatně změnila obraz celé krajiny. Stálé osídlení se rozšířilo až na hřeben severovýchodního okraje Krušných hor a ze severu téměř až k Děčínským stěnám, tvořícím vlastně jádro celé levobřežní části Sasko-českého Švýcarska. Je přitom zřejmé, že zemědělská výroba měla v nově založených vsích jen vedlejší, doplňující úlohu. Základ jejich hospodaření spočíval v exploataci přírodního bohatství. Tvořil je především les. Těžba a zpracování dřeva patřily pravděpodobně k nejdůležitějším činnostem. Přímo na místech těžby se pálilo dřevěné uhlí, lze počítat asi i s výrobou dehtu a potaše. Řezivo se zpracovávalo na pilách, vznikajících na všech dostatečně vydatných vodních tocích. Po některých z nich bylo možné dříví i plavit, především se však dřevo dopravovalo po Labi, což ostatně zachytila také nejstarší celní statuta v Pirně z roku 1325. V pramenech se o tomto lesním hospodaření, provozu pil a prodeji dřeva dozvídáme podrobněji ovšem až z pramenů 16. století (cf. Tomandl 1974, Efler 1974, Košťál 1977).

Další cennou surovinou Labských pískovců byla železná ruda — limonit. Na české straně se těžila v okolí Sněžníku, na straně saské v údolí Gottleuby. Na zdejších potocích, tj. Gottleubě, Bahře, Biele i Cunnersdorfském potoce, vznikaly hutě, hamry a kovárny, kde se ruda zpracovávala v železo a železné výrobky. Nejstarší písemné doklady jsou k dispozici pro 14. století, lze ale předpokládat, že počátky těžby a zpracování železných rud sahají hlouběji do 13. století (cf. Schmidt 1984).

Kvarcitické písky byly vhodnou surovinou pro středověkou sklářskou výrobu, vyžadující stejně jako železářství značnou spotřebu palivového dřeva. Zaniklé středověké sklářské hutě ze sledované oblasti zatím neznáme a je otázkou, zda za současného stavu devastace lesa se je podaří, zejména na české straně, ještě vůbec zjistit. Byly však objeveny na labském pravobřeží u Mikulášovic a zejména na Vlčí Hoře, kde na zaniklé sklářské huti ze 2. poloviny 13. století proběhl archeologický výzkum (Černá 1991). V oblasti Děčínských stěn se na Oederově mapě z konce 16. století objevuje poloha Glasgrund, písemnými prameny je doložena sklárna v 17. století v Ostrově u Tisé (Košťál 1977), brzy však musela zastavit činnost. Ukončena byla i těžba a zpracování železné rudy u Sněžníku, protože lesy v okolí byly nadměrnou spotřebou dřeva už značně narušeny (Tomandl 1974).

Labské pískovce byly také zdrojem stavebního kamene, ze zdejšího pískovce byla postavena řada objektů na zaniklém středověkém městě v Děčíně, na Mariánské louce, včetně hradební zdi, obepínající celé město (Velímský 1991a). Bylo by jistě zajímavé sledovat rozšíření labských pískovců na středověkých stavbách v Pirně nebo v Drážďanech, kam mohl být kámen dopravován po vodě. Z kvalitního pískovce se zhotovovaly také žernovy. Více informací je ovšem k dispozici opět až od 16. století (Stein 1988).

Založení vrcholně středověkého města v Děčíně proběhlo poměrně pozdě, s odstupem za Ústím nad Labem (před 1249: cf. Smetana 1981) i Pirnou (před 1269: cf. Šimák 1938), pravděpodobně až v závěrečném období vlády Přemysla Otakara II. Důvodem byla zřejmě snaha posílit panovnickou moc v bývalé hradské správní oblasti, jejíž velká část přešla mezitím do rukou někdejších správců — rodu Markvarticů. Město bylo založeno na jih od hradu, v poloze při ústí Ploučnice do Labe. Se založením byly spojeny i poměrně rozsáhlé terénní úpravy a regulace celého vodního systému, který se stal součástí opevnění města. Největší rozvoj nového městského založení nastal po roce

1283 za krále Václava II. a trval do roku 1306, kdy hrad i město v Děčíně získali páni z Vartenberka, jedna z rodových větví Markvarticů. Změna vedla patrně ke stagnaci původního městského založení a někdy v průběhu 3. čtvrtiny 14. století k jeho přeložení do nové polohy. Nová lokace byla Vartenberky budována cílevědomě jako jejich poddanské město (Smetana 1985, Velímský 1991a).

Vznik vartenberského dominia v Děčíně znamenal určitý průlom do vlastnických poměrů ve sledované oblasti, která byla do té doby součástí královské domény. Nelze vyloučit, že s oslabením panovnické moci po zavraždění posledního přemyslovského krále Václava III. v roce 1306 mohl souviset také předpokládaný podíl druhého z nejmocnějších severočeských šlechtických rodů — Ronovců — na kolonizaci údolí Jílovského potoka. Oba mocné rody vytvářely ve svých dominiích systém manství (k manstvím děčínských Vartenberků cf. Pažourek 1991), držených drobnými feudály v jejich službách.

Manský systém se uplatnil také na königsteinském panství, které ovšem zůstalo královským majetkem, spravovaným purkrabím hradu. V průběhu 14. století došlo sice několikrát k zástavě panství, vždy ale jen krátkodobě. Až na počátku 15. století využil míšeňský markrabě Vilém I. oslabeného postavení českého krále Václava IV. a v průběhu několikaletých bojů dobyl postupně na pánech z Donína, kteří zde hájili české zájmy, všechny důležité opěrné body: Donín, Pirnu i Königstein (Šimák 1938, Taube 1990).

Území na sever od Děčínských stěn se tak dostalo natrvalo do moci saských Wettinů. Smlouva, kterou s nimi uzavřel roku 1459 král Jiří z Poděbrad, už jen potvrdila skutečný stav věcí. Českým panovníkům sice zůstala formálně lenní svrchovanost nad tímto územím, která dokonce platila až do roku 1806 (Taube 1990), to ovšem už nemělo žádný vliv na ustálení česko-saské hranice v Děčínských stěnách, vymezené vlastně hranicemi panství Děčín a Königstein. Průběh hranice zachycuje celá série popisů, z nichž nejstarší z roku 1456 byl vlastně podkladem k chebské smlouvě z roku 1459, o které zde byla již zmínka. Další popisy následovaly v letech 1474, 1489, 1537 a 1548 (Torke 1983). Na konci 16. století hranici zachycuje nejen Oederova mapa Saska, ale dochovaly se dokonce hraniční kameny, označené na jedné straně erbem tehdejších majitelů děčínského panství, rytířů z Bynova, a z druhé strany wettinským rodovým znakem. Předmětem sporů obou stran zůstaly až do 18. století jen relativně nevelké úseky lesa (cf. názvy Velký a Malý sporný les a Sporný potok — Streitwald a Streitbach).

Pro období 2. poloviny 16. století, kdy Děčínsko patřilo rytířům z Bynova, se dochovala početná série účtů, umožňující nahlédnout do tehdejšího hospodaření ve sledované oblasti (Košťál 1977). V té době došlo také k dalšímu rozšíření osídlení, které zasáhlo i centrální část Děčínských stěn. Podél Labe, především při ústí hlubokých zářezů, se z původně samostatně stojících dvorů, pil a mlýnů (spíše šlo opět o technická vodní zařízení, než o mlýny na obilí) vyvinuly osady Přípeř a Horní, Prostřední a Dolní Žleb. Nad potokem Přípeřice vznikla osada Jalůvčí (Kalbenwiese). U hamru Bienweide, na nevelké vodoteči, ústící do Jílovského potoka, založili rytíři z Bynova hospodářský dvůr a posléze i rodové sídlo — zámeček Bynov. Na potoce Tisá vznikla pod skalními stěnami stejnojmenná ves a s ní zámeček Schönstein, který se stal sídlem jednoho z menších rodových majetků, odděleného z původního celku. V Ostrově u Tisé, blízko hranice se Saskem, pracoval hamr.

Až po třicetileté válce, kdy děčínské panství připadlo novým vlastníkům, z Tyrol pocházejícímu rodu hrabat Thunů, jsou doloženy vsi Rájec a Sněžník, hrabě Maxmilián Thun založil na konci 17. století uprostřed lesů ves Maxičky

a Jan Josef Thun-Hohenstein dal v letech 1734—1735 postavit v lesích až u hranice lovecký zámeček, který pojmenoval po své manželce na Kristin Hrádek. Až na počátku 19. století byla v blízkosti hranic obnovena pila u potoka Krumme Stellung, známá z pramenů 16. století, ovšem již pod novým názvem Králův mlýn (Neder 1928).

V průběhu 18. století došlo také k proměně dosud v podstatě středověkého komunikačního systému. Byla budována síť dálkových cest se zpevněným povrchem, tzv. poštovských silnic (cf. Vávra 1978, Lange 1984), tvořících již předstupeň vývoje k novodobé silniční dopravě, jejíž bouřlivý rozvoj přineslo 19. a 20. století.

K identifikaci komunikační sítě 18. století přispívá skutečnost, že trasy cest, používaných v tomto období, posloužily v mnoha případech k vytyčení hranic mezi jednotlivými katastrálními obcemi, které byly definitivně stanoveny měřením stabilního katastru v letech 1817—1843, vycházely však už z josefského katastru z roku 1789, který zavedl sám pojem katastrálních obcí a vytyčil jejich hranice.

Všechny uvedené komunikace mají řadu společných znaků. Byly to již cesty se zpevněným povrchem, vyhýbající se příliš prudkým stoupáním, vedené proto často svahy po vrstevnici nebo traverzem šikmo svahem. Většina je jich dosud využívána, část byla výrazně pozměněna rozšiřováním, opatřením asfaltovým povrchem atd. Vedle výsledků terénního průzkumu bylo možné k identifikaci těchto cest využít také kartografických pramenů — zejména prvního vojenského mapování, ale i nejstarších lesních map děčínského panství, uložených ve Státním oblastním archívu v Děčíně (cf. Tomandl 1974).

Ne všechny z těchto cest měly stejný význam. Část z nich představovala účelové lesní komunikace, jiné zajišťovaly lokální spojení mezi obcemi a osadami, pouze některé sloužily ke spojení přes hranice do Saska. Bylo to spojení z Libouchce na Tisou, Rájec a Markersbach (a odtud dále na Pirnu), spojení z Jílového přes Sněžník a trať Celnici na Rosenthal a opět Pirnu nebo Königstein, cesty z Bynova nebo Děčína na Kristin Hrádek a Rosenthal (tato cesta nese skutečně dosud název Alte Tetschener Strasse) a byla zřejmě nejvýznamnější trasou, zajišťující spojení Děčína na Königstein, Pirnu a Drážďany. Poslední dvě z důležitějších spojení vedla z Děčína na Maxičky a odtud buď na Králův mlýn a Rosenthal nebo Českou branou na Cunnersdorf a Königstein, s možnou odbočkou k severovýchodu k Labi a přes ně na Bad Schandau. Pro tento směr se opět dochoval historický název Alte Marktweg. Jak ještě uvidíme, trasy 18. století zachovaly v jen málo pozměněné podobě všechny důležité směry spojení, uplatněné již dříve.

Velmi přesvědčivě to dokládá konfrontace písemných a kartografických pramenů, pocházejících z poměrně širokého období let 1456 až 1715. Nejmladším z těchto pramenů je právě mapa hranic thunovského panství Děčín vůči Sasku z roku 1715, která mj. zachycuje všechny komunikace, překračující hranici (za upozornění na tuto mapu i pomoc při jejím studiu jsem zavázán díky H. Slavíčkové ze Státního oblastního archívu Litoměřice, pobočka Děčín). Je zde tzv. Kirchsteig nad Dolním Žlebem, cesta z Maxiček na Schönu a Reinhardtsdorf (Alte Marktweg) nebo Cunnersdorf, přičemž mapa ještě nezná název Česká brána. Dále je tu uvedena vozová cesta kolem potoka Ziegenstellige Bach (dnes Potůčky) u tzv. Schindelbaude. Není tu uvedena komunikace kolem Králova mlýna, zřejmě nebyla před obnovením pily k přechodu hranice využívána. Naproti tomu nechybí doklad o Vysoké cestě (Hohe Strasse), zde s označením, že vede z Bělé na Cunnersdorf. Potvrzena je existence cesty z Bělé na Rosenthal, jakož i cesty z Jílového a Sněžníku, vedoucí rovněž

Obr. 8. Stopy kol vozů ve skalním podloží — úsek cesty nad Ostrovem (na obr. 2 pod č. 24).

Obr. 9. Kamenný smírčí kříž nad Libouchcem (na obr. 2 pod č. 25). Obr. 4—9 — fotografie V. Širlo, Okresní muzeum Děčín.

do Rosenthalu. Ze Sněžníku bylo také spojení na Ostrov a Markersbach, úsek cesty ve svahu jihovýchodně od Ostrova byl dokonce již dlážděn. Pro toto spojení z Rájce na Ostrov a Sněžník se dochovalo označení Eisenweg, související zřejmě s využíváním cesty pro dopravu železné rudy. Z Rájce vedla také spojka na Hellendorf, který ležel již v pásmu chlumecké cesty. U cesty z Libouchce na Tisou a Rájec leží mj. také kamenný smírčí kříž, což je jev pro středověké cesty velmi častý (cf. Torke 1983).

Je jistě důležité, že prakticky se stejnými trasami cest jako na mapě z roku 1715 se lze setkat i na Oederově mapě Saska z konce 16. století a zřejmě i v sérii popisů hranic od roku 1456 do roku 1548, kde sice nevystupují vždy pod stejnými jmény nebo také nejsou ve všech případech vyjmenovány všechny, v zásadě však lze vydedukovat, že už v roce 1456 existovala ve sledovaném prostoru víceméně stabilní síť základních komunikací, umožňujících spojení všech významnějších lokalit po obou stranách hranice. Nejstarší přímý doklad o jedné z těchto cest představuje zpráva z roku 1407, podle níž městská rada Děčína propůjčila Pavlu Hornikovi obecní louku, s podmínkou, že bude udržovat kamením a dřevem cestu kolem potoka Přípeřice až nahoru ke kříži (listina uchovaná v Okresním archívu v Děčíně). Vznik této sítě spadá nepochybně do doby starší, vytvářela se ve 13. a 14. století v průběhu kolonizačního procesu, jehož byla nedílnou součástí.

Tento závěr potvrzují také výsledky soustavného terénního průzkumu, prováděného v roce 1991. Podařilo se zjistit množství reliktů svazků úvozových cest, často i se zjevnými vzájemnými stratigrafickými vztahy, které svědčí o tom, že trasy byly využívány dlouhodobě. Je přitom dobře patrné, že starší úvozové cesty vytvářely základní kostru komunikační sítě, která jen s nevelkými změnami a doplňky existovala až do 18. století. Průzkum ovšem zároveň ukázal, jak rychle stop v terénu ubývá. Zejména v západní části sleďovaného území došlo v důsledku imisí škodlivin na velkých plochách k zániku původních lesních porostů. Následné odstranění odumřelých stromů, prováděné terénu. Škody napáchala mechanizovaná těžba dřeva i na jiných místech. Těžtěžkou mechanizací, vedlo k naprostému vymazání původního mikroreliéfu ké dopravní prostředky poškozují původní lesní cesty, nahrazované v současné době novými asfaltovými komunikacemi. V neposlední řadě je zřetelná tendence zahrnovat a zarovnávat staré úvozy v lese klestím, nechybějí ani pokusy o zřizování divokých skládek. A to ještě je zde stav lepší, než je běžně obvyklé, protože statut chráněné krajinné oblasti přece jen alespoň do jisté míry zabránil ještě bezohlednějším formám exploatace.

Přehled zjištění zachycuje v generalizované podobě přiložená mapa (obr. 2). Detailní situace je dokumentována na mapových listech 1:10 000, k nimž byl vypracován soubor hlášení; součástí dokumentace je také kolekce fotografií a diapozitivů). V úseku SZ od Jalůvčí, kde byla zjištěna pozoruhodná koncentrace stop úvozových cest, vytvářejících bohatě rozvětvený systém tras, jejichž vzájemné stratigrafické vztahy svědčí o dlouhém a mimořádně intenzívním používání, byl proveden podrobný geodeticko-topografický průzkum. Výsledkem je detailní plán v měřítku 1:500, který se stal východiskem k interpretačnímu plánu v měřítku 1:2 000 (obr. 3).

Shrneme-li dosavadní výsledky studia, pak z nich vyplývá celkem jednoznačně, že nejpozději v polovině 14. století již existovala plně rozvinutá základní komunikační síť, doložená terénními relikty svazků úvozových cest. Průzkum potvrdil stopy několika tras cest z Děčína: především údolím potoka Přípeřice na Jalůvčí a odtud k severu na Schönu či Reinhardtsdorf a přes Labe na Bad Schandau (obr. 2, A); dále k SSZ na Cunnersdorf a Königstein (B);

k SZ na Rosenthal a Pirnu (C) a pravděpodobně i na SZZ na Bynov, Sněžník, Ostrov a Markersbach (D), kde se trasa připojovala k hlavnímu směru srbské cesty. Z Jílového vycházely trasy na Sněžník a k severu na Rosenthal (E) či k SZ na Ostrov a Markersbach (F), z Libouchce vedla opět trasa k SSV na Ostrov a Rosenthal (G) nebo k SSZ na Rájec, Hellendorf a Markersbach (H).

Je velmi pravděpodobné, že alespoň některé z těchto tras vznikly ještě dříve, spojení z Děčína na Königstein sahá svými počátky nepochybně do raného 13. století, spojení na Donín by mohlo být dokonce raně středověkého stáří, ale pro tak časné datování některých z dochovaných terénních reliktů chybí zatím jakýkoliv přímý důkaz.

Závěrem nezbývá než zdůraznit, že sledování vzniku a vývoje komunikační sítě v oblasti Labských pískovců, které představuje důležitou součást sídelně historického studia, nebylo dosud ani zdaleka ukončeno. Zvýšenou pozornost bude třeba věnovat možnostem získání přímých hmotných dokladů, vztahujících se ať už k samotným cestám, nebo k jiným formám aktivit (doklady exploatace surovin, pozůstatky výrobních zařízení atp.), zejména takových, které by umožnily zpřesnit datování (především nálezy keramiky). Souběžně se sledováním celé problematiky v české části regionu probíhá obdobně koncipované studium také na saské straně hranice, podílí se na něm pracovní skupina pro výzkum středověkých cest z Pädagogische Hochschule v Drážďanech (G. Billig, R. Aurig). Teprve vzájemnou konfrontací výsledků studia bude možné dospět ke skutečně integrálnímu pohledu na celou problematiku.

Literatura

BILLIG, G., 1989: Die Burgwardorganisation im obersächsischmeissnischen Raum. Berlin.

COBLENZ, W., 1986: Zu bronzezeitlicher Nutzung und Besiedlung der Sächsischen Schweiz und des östlichen Erzgebirgsrandes, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 30, 89—109.

ČERNÁ, E., 1991: Les plus anciens documents sur la fabrication du verre en Bohème, in: Actes des journées d'étude, Association Française pour l'Archéologie du Verre, Rouen, v tisku.

ČORNEJOVÁ, I., 1985: Děčínská větev pánů z Vartenberka v době předhusistké (1306 až 1415), in: Z minulosti Děčínska a Českolipska IV, 333—356. Děčín.

DENECKE, D., 1975: Historische Siedlungsgeographie und Siedlugsarchäologie des Mittelalters. Fragestellungen, Methoden und Ergebnisse unter dem Gesichtspunkt interdisziplinaren Zusammenarbeit, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 3, 7 bis 36.

EFLER, J., 1974: Lesy Děčínského Sněžníku dříve a dnes, in: Přírodou Děčínska I, 153 bis 184.

HABOVŠTIAK, A., 1985: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.

HAUSWALD, K., 1986: Zur urgeschichtlichen Besiedlung der Sächsischen Schweiz in Bereich der Königsteiner Elbschleife, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 30, 111—129.

HONL, I., 1974: Příspěvek k poznání vývoje názvu České Švýcarsko, in: Přírodou Děčínska I, 6—15. Děčín.

JANGL, L., 1974: Nerostné bohatství děčínského okresu a jeho využití, in: Přírodou Děčínska I, 63—75. Děčín.

KOŠŤÁL, M., 1977: Příjmy děčínského panství v letech 1555—1614, in: Z minulosti Děčínska a Českolipska III, 67—100. Děčín.

KURKA, J., 1974: Územní vývoj severních Čech a Děčínska a vztahy k jejich sousedství od konce 10. do počátku 14. století, in: Z minulosti Děčínska II, 7—25. Děčín.

LANGE, S., 1984: Kursächsische Postmeilensäulen um Pirna. Pirna.

MAGIRIUS, H.—MAI, H., 1985: Dorfkirchen in Sachsen. Berlin.

MERTENS, K., 1963: Die romanische Kapelle auf der Festung Königstein, Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universität Dresden 12, Heft 5, 1 189—1 194.

NEDER, E., 1928: Die Königsmühle, in: Festschrift des Gebirgsvereines für die Böhmische Schweiz anläßlich seines 50jährigen Bestandes 1878—1928, 38—40. Tetschen.

NOVOTNÝ, V., 1912: České dějiny, I.2. Od Břetislava I. do Přemysla I. Praha.
PAŽOUREK, V., 1991: Středověká tvrz v Želenicích, Děčínské vlastivědné zprávy, 9—21.
RUSÓ, A., 1988: Příspěvek k poznání slovanské lokality v Chlumci, poloha Horka. Teplice.
SCHLESINGER, W., 1952: Die Anfänge der Stadt Chemnitz und anderer mitteldeutscher Städte. Weimar.
SCHMIDT, G. H., 1984: Vom pirnischen Eisen. Aus der Geschichte der alten Hämmer und Hütten im Raum Pirna. Pirna.
SCHUSTER, H., 1926: Die Burggeschichte der Festung Königstein. Berlin — Stuttgart.
SMETANA, J., 1981: Počátky města Ústí nad Labem, in: Historický sborník Okresního vlastivědného muzea Ústí nad Labem, 5—27. Ústí nad Labem.
— 1985: K počátkům města Děčína, in: Z minulosti Děčínska a Českolipska IV, 241 až 277. Děčín.
STEIN, K., 1988: Příspěvek k historii těžby pískovce v údolí Labe v Děčínské vrchovině, in: Sborník Severočeského muzea, Historia 9, 71—88. Liberec.
ŠIMÁK, J. V., 1938: Středověká kolonisace v zemích českých. České dějiny I.5. Praha.
ŠMILAUER, V., 1965: Jména osad na Děčínsku, in: Z minulosti Děčínska I, 19—32. Děčín.
TAUBE, A., 1990: Festung Königstein. Königstein.
TOMANDL, M., 1974: Lesy Děčínska a jejich proměny v 18. a 19. století, in: Přírodou Děčínska I, 138—152.
TORKE, H., 1983: Alte Steinkreuze zwischen Dresden, Pirna und Sächsischer Schweiz. Pirna.
TUREK, R., 1957: Die frühmittelalterlichen Stämmegebiete in Böhmen. Praha.
VÁVRA, I., 1978: Srbská cesta, Historická geografie 17, 369—432.
VELÍMSKÝ, T., 1991a: Město na louce. Archeologický výzkum na Mariánské louce v Děčíně 1984—1989. Děčín.
— 1991b: Nový nález lužické keramiky z Děčínských stěn a problematika kontaktů pravěkého osídlení na území Saska a severozápadních Čech, Děčínské vlastivědné zprávy, 26—38.
WALTHER, E., 1931: Vorgeschichte der Sächsischen Schweiz. Dresden.
ZÁPOTOCKÝ, M., 1969: K významu Labe jako spojovací a dopravní cesty, Památky archeologické 60, 277—366.
— 1977: Slovanské osídlení na Děčínsku, Archeologické rozhledy 29, 521—553.

Zusammenfassung

Studium der mittelalterlichen Wege und Problematik der Besiedlungsentwicklung im linksufrigen Teil des Elbsandsteingebiets

Das felsige und ziemlich gegliederte Gebiet der Elbsandsteine bildete von der Urzeit an ein großes Naturhindernis, das die ständige Besiedlung verwehrte. Zur Überwindung dieser Barriere dient vor allem der Elber Wasserweg (Zápotocký 1969), es fehlen jedoch selbst Belege über die Verbindung durch einen Durchgang durch die Elbsandsteine nicht (Velímský 1991b). Eine wichtigere Rolle spielte jedoch neben dem Elbwasserweg die ganze Urzeit sowie das Frühmittelalter hindurch nur die Trasse des sog. sorbischen Weges. Dieser Weg wurde an seiner Ausmündung in alten Siedlungsgebieten seit Ende des 10. Jh. durch Burgwälle in Chlumec und Donín (Dohna) kontrolliert. An dem Elbwasserweg entstand zu gleicher Zeit der Burgwall in Děčín, der zu einem der Burgzentren des frühmittelalterlichen böhmischen Staates geworden ist. Děčín war mit Donín vor allem durch den Elbwasserweg verbunden. Die Ersatzverbindung konnte höchstwahrscheinlich durch das Tal des Jílové-Baches und von hier aus auf dem sorbischen Weg realisiert werden, es läßt sich jedoch selbst die Möglichkeit einer direkteren Verbindung in die SW-Richtung über die Elbsandsteine nicht ausschliessen. Mit Sicherheit kann man jedoch diese Verbindung erst am Anfang des 13. Jh. voraussetzen, wenn im Rahmen des Bestrebens des Königs Přemysl Otakar I. nach dem Wiedererwerb des Donín-Gebietes auch die Burg Königstein gegründet wurde (das Zeugnis dieser ältesten Etappe des Burgbaus ist die romanische St.-Georg-Kapelle aus der Zeit nach dem Jahre 1200). Mit der Gründung von Königstein hing auch die Kolonisation des Nordteils der Elbsandsteine zwischen der Gottleuba und der Elbe zusammen. Hier entstanden lange Waldhufendörfer mit Kirchen, von denen zwei (Struppen und Lengenhennersdorf) noch einen spätromanischen Kern haben (Magirius—Mai 1985). Die Dörfer tauchen in den Quellen erst gegen Mitte des 14. Jh. auf, und ein Beweis dafür, daß sie aus tschechischer Initiative entstanden sind, ist deren kirchliche Zugehörigkeit zur Prager Diözese. Gegen Mitte des 14. Jh. sind auch die

ersten zwei langen Waldhufendörfer Jílové und Libouchec (ursprünglich Königswalde) im Tal des Jílové-Baches südlich von den Elbsandsteinen belegt.

Man kann voraussetzen, daß spätestens zu dieser Zeit, d. h. in der Mitte des 14. Jh., ein vollentwickeltes Kommunikationsgrundnetz existierte, das durch Geländerelikte von Hohlwegebündeln belegt ist. Die Forschung bestätigte Spuren einiger Trassen von Wegen aus Děčín: vor allem durch das Tal des Baches Přípeřice (Quellenbeleg zum Jahr 1407), in Richtung Jalůvčí und von hier aus nach Norden zu Schöna oder Reinhardtsdorf und über die Elbe zu Bad Schandau (Abb. 2—A); ferner nach NNW zu Cunnersdorf und Königstein (B); nach NW zu Rosenthal und Pirna (C) und wahrscheinlich auch nach NWW zu Bynov, Sněžník, Ostrov und Markersbach (D), wo sich die Trasse der Hauptrichtung des sorbischen Weges angeschlossen hat. Aus Jílové gingen Trassen zu Sněžník und nach Norden zu Rosenthal (E) oder nach NW zu Ostrov und Markersbach (F) aus, aus Libouchec führte wieder eine Trasse nach NNO zu Ostrov und Rosenthal (G) oder nach NNW zu Rájec, Hellendorf und Markersbach (H).

Das auf diese Weise definierte Grundnetz von Kommunikationen erfuhr keine wesentlicheren Änderungen mehr: es ist durch Beschreibungen der böhmisch-sächsischen Grenze aus den Jahren 1456, 1474, 1489, 1537 und 1548, sowie durch die Oeder-Karte vom Ende des 16. Jh. und die Karte der böhmisch-sächsischen Grenze der Děčíner Herrschaft aus dem Jahr 1715, die im Staatsregionalarchiv in Děčín aufbewahrt ist, bestätigt. Im Laufe des 16. Jh. kann man eine gewisse Verdichtung des Kommunikationsnetzes durch weitere Lokalverbindungen verfolgen, die mit der durch Quellen belegten intensiven Exploitation des Gebiets der Elbsandsteine zusammenhingen, wo z. B. 10 Säge-(Brett-) mühlen belegt sind. Das Brenholz wurde auch von Glashütten und Eisenhammerwerken genutzt, es fehlten selbst Teeröfen nicht. In zahlreichen Steinbrüchen wurde Baustein gefördert und aus dem Qualitätssandstein wurden auch Mühlsteine gefertigt. Es kann angenommen werden, daß die Anfänge dieser Rohstoffexploitierung bereits in den Zeitraum des 13.—14. Jh. fielen, auch wenn direkte Belege für diese ältere Periode bisher fehlen. Es ist nähmlich offenbar, daß die landwirtschaftliche Produktion von Anfang an eine Nebenrolle bei der Kolonisation des Elbsandsteingebietes spielte, und daß sie eher nur einen Ergänzungscharakter hatte.

Die bedeutendere Qualitätsänderung der Kommunikationen kommt erst im Laufe des 18. Jh. zustande, wenn neue Wege mit verfestigter Oberfläche gebaut wurden, die oft die Schichtenlinie verfolgen oder steilere Abschnitte mittels Serpentinen überwinden; diese neuen Wege bedouteten jedoch keine wesentlichere Transformation der Grundkommunikationsrichtungen.

Die vorgelegte Studie präsentiert absichtlich die Ergebnisse der Oberflächenuntersuchungen nur von der böhmischen Seite des durchzuforschenden Gebiets. An der sächsischen Seite befaßt sich mit dieser Problematik eine Arbeitsgruppe an der Pädagogischen Hochschule in Dresden (G. Billig, R. Aurig). In den nächsten Jahren sollte eine gemeinsame Bewertung der Studiumergebnisse sowie deren vollkommene Publikation zustande kommen.

Abbildungen:

1. Mittelalterliche Besiedlung im linksufrigen Teil der Elbsandsteine. Übersichtskarte.
2. Mittelalterliche Besiedlung des böhmischen Teiles des durchzuforschenden Gebietes und Wegenetz. Zeichen: 1 — Burgen, 2 — Städte, 3 — Dörfer mit Pfarrkirchen, 4 — Steinfriedenskreuze, 5 — Hammer, 6 — Steinbrüche, 7 — Glashütten, 8 — Sägewerke, 9 — Teeröfen, 10 — Eisenerzförderung (Belege über die Fertigungs- und Exploitierungstätigkeiten jedoch vorwiegend erst auf der Grundlage von späten Belegen aus dem 16.—17. Jh.). Mit voller Linie sind Abschnitte der im Gelände erhalten gebliebenen Hohlwegebündel, mit unterbrochener Linie nicht erhaltene, aus Kartenunterlagen und auf der Grundlage der Geländekonfiguration rekonstruierte Abschnitte gekennzeichnet. Mit Nummern im Ring ist die Kollektion von ausgewählten Photographien gekennzeichnet, die die Wegerelikte und weitere mit diesen zusammenhängende Objekte dokumentieren. Buchstaben A—H: cf. Text.
3. Kastastralgebiet Prostřední Žleb, Ortschaft Jalůvčí. Vermessung der Situation von erhaltenen Hohlwegebündeln. Abb. 1—3. J. und E. Březákovi, Zweiganstalt des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften Most.
4. Mittelalterlicher Hohlweg im Wald unterhalb der Ortschaft Jalůvčí (In Abb. 2 unter Nr. 1).
5. Stratigraphisch jüngster Weg im Hohlwegebündel oberhalb Jalůvčí (cf. Abb. 3), der in dem felsigen Untergrund eingehauen und mit der in der Felsenwand eingravierten Jahrsezahl 1714 datiert ist (in Abb. 2 unter Nr. 2).

6. Hohlwegebündel oberhalb Bynov (in Abb. 2 unter Nr. 11).
7. Grenzstein aus der 2. Hälfte des 16. Jh. mit dem Wappen Günters von Bynov (auf dem Lichtbild) und dem Wettiner Geschlechtswappen, der bis heute den Verlauf der Staatsgrenze bezeichnet (in Abb. 2 unter Nr. 16).
8. Spuren der Wagenräder im Felsenuntergrund — Wegabschnitt oberhalb Ostrov (in Abb. 2 unter Nr. 24).
9. Steinfriedenskreuz oberhalb Libouchec (in Abb. 2 unter Nr. 25). Abb. 4—9 — Photos von V. Širlo, Bezirkumuseum Děčín.